

O le tete'e a a'oa'o Tutuila i le itu i Sasa'e, ma le amataga o le fa'aoloaina o le au faigaluega.

(Rev. Tafailematagi Muasau)

O le ā sou taofi, o fea e afua mai ai le fa'aoloaina o le au faigaluega lea o lo'o fa'atino ma fa'aauau nei e le Ekalesia Fa'apopotoga Kerisiano i Samoa (EFKS) ma le Ekalesia Fa'apopotoga Kerisiano i Amerika Samoa (EFKAS) e ala i le lafoina o "alofa" mo le aufaigaluega? Se aganu'u po'o se fuafuaga na fa'ataoto mai e alii misionare? Afai o se aganu'u, aisea la na fa'atino ai e le Ekalesia LMS i Samoa, le EFKS ma le EFKAS ae le fa'apea le Ekalesia Metotisi ma le Ekalesia Katoliko Roma ma isi Ekalesia, e tele?

Mo le tele o tausaga, sa ou taofi o le fa'aoloaina o le aufaigaluega e ala i "faigā alofa", o se taualumaga e afua mai i la tatou aganu'u. O Samoa, o se atunu'u e iloga ona o lana talimalo. E le gata fo'i i lea, a'o se tasi o tu e masani ai aiga Samoa, o le fu'e o le sua mo matai o le aiga. O fa'atinoga ia sa afua ai lo'u talitonuga o le "faiga o alofa", mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega, o se taualumaga e afua mai ona o la tatou aganu'u.

Peita'i, a o o'u faitau fa'asamasamanoa i le tala fa'asolopito o le galuega fa'amisionare a le LMS i Samoa, lea o lo'o iai i le fa'aputuga o tusitusiga tuai a le LMS (LMS Mission archives), sa ou tau ane ai i fa'amaumauga i le solo tete'e a a'oa'o Tutuila i le itu i Sasa'e, ia Aokuso i le aso 5, 1851 ma le vaitaimi na mulimuli ane ai. O se tasi o mafuaaga, lea na mafua ai le solo tete'e a a'oa'o Tutuila, o le fia fa'aoloaina lea o i latou, fa'apei fo'i ona fa'aoloaina misionare, e ala i o latou totogi ma alauni, lea sa aumai mai i Peretania. O le lagona o a'oa'o Tutuila, o latou fo'i o lo'o gafa ma le telē o le galuega i nu'u i tua, ma ua alagata ai la, ona fa'aoloaina i latou, fa'apei fo'i ona faia i misionare papalagi, ia o lo'o galulue i totonu o le atunu'u.

Ua fuafuaina lenei pepa, ina ia taumafai e auiliili le mea na afua mai ai le fa'aoloaina o le aufaigaluega, e ala i "faiga o alofa", e fa'apei ona fa'atino nei, ma fa'aauauina e le EFKS, ma le EFKAS. Ua vaevaeina lenei pepa i ni vaega se lua. O le vaega muamua, ua fuafuaina e talanoaina ai le amataga o le fa'aaogaina o tagata Samoa e lagolago ma fesoasoani i le fa'asalalauina o le tala lelei. A'o le vaega lona lua, ua fuafuaina e talanoaina ai, le solo tete'e a a'oa'o Tutuila o le itu i Sasa'e, aemaise ai fo'i le amataga o le fa'aoloaina o le aufaigaluega Samoa, ia sa galulue i nu'u e fesoasoani ma lagolagosua i le galuega fa'amisionare.

1. O le amataga o le Fa'aaogaina o tagata Samoa mo le galuega a le LMS

Mai i le amataga o le galuega fa'amisionare a le LMS i Tutuila nei, sa vaeluaina le motu. O le itu i Sasa'e, sa avea Pago Pago ma ona nofoaga autu, lea fo'i sa fai ma nofoaga mo le misionare nofo mau, sa va'aia le galuega i lea itu o le motu. Sa aofia i le itu i Sasa'e, nu'u e amata atu i Nu'uuli, seia o'o i le fa'atausi'usi'uga o le motu i lona itu i Sasa'e, ma sa aofia ai ma le motu o Aunu'u. O le itu i Sisifo, e amata atu i Tafuna e o'o i Fagamalo, sa i lalo o le va'aiga a le misionare nofo mau, lea sa nofo i Leone.

O ulua'i misionare nofo mau sa nofoia le motu o Tutuila nei, o le alii o Misi Mare ma lona to'alua o Ruta, lea sa tofia mo Pago Pago, ma le alii misionare nofoto'atasi o Misi Penetene, lea sa fa'amautu i Leone. O

le aso 10 o Iulai 1836, sa toai taunuu ai i latou i Tutuila nei, fa'atasi ma le alii o Uilisione ma le a'oa'o Rarotonga o Raki, lea na malaga mai e fesoasoani i le amataga o le galuega fa'amisionare.¹ E pei lava o galuega fa'amisionare i isi atumotu o le Pasefika ia sa iai i lalo o le fa'amalu o le LMS, sa taula'i lava le fa'amamafa a alii misionare i le amataga, i le a'oa'oina o tagata ina ia iloa faitau ma tusitusi. O lo'o fa'amauiina e le alii o Misi Mare, le amataina o lana aoga i Pago Pago, i le aso 19 o Iulai, 1836. Fai mai ā le alii misionare:

Pe tusa ma le 40 tagata matutua ma tamaiti, e masani lava ona auai i le aoga i le tele o taimi. O lo'o iai fo'i nisi tama aoga e pei o Poumare sa matua vave tele ona lelei la latou faitau tusi. E fa'a tasi i le aso, lima aso o le vaiaso, ae itula ma le afa le u'umi o aoga....E uma ane i le ulua'i tolu masina, ua iai nisi ua matuā lelei lava la latou faitau. Mā o i latou ia sa alualu i luma i ia aoaoga, sa filifilia ma sauniunia fa'apitoa e fesoasoani i le a'oa'oina o o latou uso.²

O i nei lea na amata mai ai le ulua'i fa'aaogaina o tagata Samoa e lagolago ma fesoasoani i le galuega fa'amisionare i Samoa.

O se tasi o gasologa sa vave ona matauina e le au misionare e uiga i tagata Samoa, o le mau lea o o latou loto, i o latou laueleele ma nu'u, o latou tofi. E le'i mafai e tagata Samoa ona tu'ua o latou nu'u, ae malaga ane ma nonofo latalata ane i nofoaga autu, lea sa nofo ai le misionare nofo mau, ae ā le fa'amoemoe ina ia fa'atalaleleiina.³ Ina ia mafai ona a'oa'oina uma tagata, ma aumaia i le fa'atuatuaga Kerisiano, e ao lava ina iai ni aufaigaluega e o nonofo mau i nu'u ta'itasi. O le fa'alavelave, e toaititi le aufaigaluega sa iai i Tutuila i le amataga. Na'o Misi Mare ma Misi Penetene, Uilisione ma Raki, ia sa iai i le amataga. O i nei lea sa a'e ai se manatu, ina ia fa'aaogaina tama aoga ia sa alualu i luma i aoga a misionare, e fesoasoani i le galuega i nu'u i tua. Fai mai a le alii o Misi Mare:

O le tele o nu'u e le faigofie ona malaga atu i ai, a o tagata fo'i e vāvā mamao mea e nonofo ai. E silia i le 30 nu'u, ma e pau lava le auala e mafai ai ona aumaia uma tagata i le fa'atuatuaga Kerisiano, o le fa'aaogaina lea o le fesoasoani a tagata Samoa.⁴

E pei lava ona taua i luga, o tama aoga ia sa alualu i luma la latou faitau ma le tusitusi, sa filifilia ma aoaoina fa'apitoa, ae ā le fa'amoemoe e fa'aaogaina mo le galuega fa'amisionare i Samoa nei ma atunu'u i fafo. Na amata mai i le amataga o le tausaga e 1837, le a'oa'oina fa'apitoa o i latou ia sa alualu i luma i aoga a misionare, ma auina atu i tua e fesoasoani i le galuega fa'amisionare. O Poumare, Pita ma Fauvasa, o ulua'i tagata ia sa a'oa'oina fa'apitoa e le alii o Misi Mare, ma fa'aaogaina i le galuega i Tutuila nei, a'o le'i faimalaga atu i latou mo le galuega fa'amisionare i Niu Kaletonia ma Vanuatu.⁵

¹ A.W. Murray, South Seas Journal, 1836, SSJ LMS Mission Archives.

² Rev A.W. Murray, Fourty Years of Missionary work in Polynesia and New Guinea, 1835-1875, (London: James Nisbet & Co., 1863), 41

³ O se tasi lea o faiga sa fai e le LMS. E fa'atūtū nofoaga autu (mission stations) ona si'itia lea o tagata e nonofo latalata i ai. O le gasologa lea o lo'o atagia mai i Tuvalu.

⁴ Murray, Fourty Years, 103

⁵ Murray, Fourty Years..., 83-84

I fa'amaumauga a le alii o Misi Mare, e o'o atu i le tausaga e 1839, ua to'a 34 le faitau aofa'i o tagata Samoa, o lo'o fa'aaogaina i le galuega tala'i i Tutuila ma Manu'a. I lenei faitau aofa'i, e to'a 20 i latou sa fai ma faiaoga, a'o le isi 14, e le gata ina fai ma faiaoga, ae sa mafai fo'i ona latou ta'ita'i sauniga lotu.⁶

E o'o mai i le tausaga e 1840, e le gata ina fa'aaogaina tama fanau a Tutuila ma Manu'a, e tala'i le Tala Lelei i o latou lava tagata, ae sa fa'aaogaina fo'i nisi o i latou, mo le galuega fa'amisionare i nu'u ese. O le tausaga e 1840, na amata ai ona galulue fa'amisionare tama fanau a Tutuila ma Manu'a, i atu motu i Sisifo o le Pasefika. O Poumare, Fauvasa, Taniela, Pogisa ma Vaiofaga, o i latou ia sa auina atu mo galuega i Vanuatu ma Niu Kaletonia, a o Tuiuta, Ioelu, Samuelu ma Apela, o i latou ia sa auina atu mo le galuega i Niue.⁷ E ui lava ina e le'i matua atoatoa lelei lo latou tapenaina mo le galuega tala'i, peita'i sa matua telē lo latou sao i le fa'asalalauina o le Tala Lelei ma le fa'amautuina o le lotu Kerisiano i totonu o le atunu'u.

I totonu o le vaitausaga e 1840's, sa amata ai ona atugalu misionare papalagi, ona o le vaivai ma le lē atoatoa o a'oa'o Samoa. Sa taua e le alii o Misi Tana, i lana tusi i le LMS sa tusia i le aso 16 o Setema, 1843:

*I le 15 o nu'u o la'u matāgaluega, o lo'o iai a'oa'o Samoa. A o le mea ua ou mautinoa, e vaivai ma e lē atoatoa le aufaigaluega. Ou te talitonu e matua tele se galuega e tatau ona faia, mo lo latou fa'aleleia. Ua tatau nei loa ona faia se fuafuaga mautu, e a'oa'oina ai a'oa'o Samoa mo le galuega tala'i, auā afai e leai, e tumau pea le vaivai o le galuega tala'i i nu'u.*⁸

O i nei lea na afua mai ai ona fa'avae le aoga fa'afaipea i Malua, lea sa fuafuaina mo le tapenaina o le aufaigaluega, e le gata mo Samoa, ae fa'apea fo'i atunu'u e mamao. Ina ua fa'avaeina Malua i le 1844,⁹ sa gasolo atu alo ma fanau a Tutuila ma Manu'a, a'oa'oina, i'u mai, ma fa'aaogaina mo galuega fa'amisionare a le LMS i Samoa nei ma atunu'u mamao.

Mai le amataga o le galulue ai o a'oa'o Samoa, e lagolagosua i le galuega fa'amisionare, e itiiti lava ni famanuiaga ma se pule sa latou maua. Pau lava lo latou totogi, ua na'o se ie pa'epa'e ma se ofutino pa'epa'e.¹⁰ E leai ni o latou alauni po'o ni totogi, ae fa'alagolago i le agalelei o nu'u mo lo latou tausiga. Mo le sefulu ma ona tupu tausaga, sa galulue lava a'oa'o Samoa i le fa'atulagaga e pei ona sau a'i, talu lo latou fa'aaogaina i le galuega fa'amisionare. Peita'i ina ua a'oa'oina, maua le poto masani, feagai ai ma le galuega, ma matau e a'oa'o, le fa'agaoioiga o le galuega, o inā na peisea'i, na afua ai ona tulai mai le solo tete'e a a'oa'o Tutuila o le itu i Sasa'e, i le masina o Aokuso i lona aso 5, 1851 ma masina na mulimuli ane ai.

2. Solo tete'e a A'oa'o Tutuila i le itu i Sasa'e ma le fa'aoloaina o le aufaigaluega

Aisea na tete'e ai a'oa'o o le itu i Sasa'e o Tutuila? E foliga mai e tele ni mafuaaga lea sa i tua o le solo tete'e a a'oa'o o le itu i Sasa'e o Tutuila. Muamua, e foliga mai sa iai se fa'agau-lē-malie o tagata lotu ma

⁶ Murray, June 10, 1839 (SSL), South Seas Letters – LMS Mission Archives.

⁷ Murray, South Seas Journal, June 10, 1830, SSJ (LMS Mission Archives)

⁸ George Turner, South Seas Letters, September 16, 1843, SSL, LMS Mission Archives

⁹ C.S. Horne, The Story of the LMS (London: LMS 1908), 22f

¹⁰ Thomas Heath, South Seas Letters, August 26, 1844, SSL, LMS Mission Archives

matai o Sasa'e, ina ua tofi mai Misi Paueli e galue i Pago Pago, a ua fa'ase'e atu Misi Mare e galue i Manono. Manatua fo'i, o Misi Mare ma Ruta, sa galulue i Tutuila nei, talu mai lava Iulai, 1836. Ua silia i le 10 tausaga o mafuta ma tagata lotu, matai, ma a'oa'o o Sasa'e. O a'oa'o ia sa galulue i Sasa'e, o a'oa'o sa aooga ia Misi Mare. E o'o fo'i ia i latou ia sa auina atu i Malua e a'oa'oina, ma toe fo'i mai ma galulue i Sasa'e, sa ulua'i a'oa'oina ma tu'uina atu mo Malua e Misi Mare. Ina ua toe fo'i mai ma galulue i Sasa'e, sa galulue i lalo o le vaaiga a Misi Mare. E le taumate la, sa mafana ma feuluuluta'i le mafutaga. Ua masani fo'i Mare i tagata, ae fa'apea fo'i i latou i le alii misionare. Ina ua tula'i mai la le fesuaiga lea i le 1849, sa iai le fa'anunununu i tagata Sasa'e. O lo'o fa'amauina e le alii o Misi Paueli, le mafuaaga o le tele o fa'afitauli sa fesaga'i ma ia, i le amataga o lana galuega i Pago Pago i upu ia:

Ina ua alu ese Mare, sa iai lava se malamalamaga fa'alaua'itele i tagata lotu ma matai, a o'o ina o'o atu se isi misionare, o le a latou te'ena lana ta'ita'iga, a o le ā latou mulimuli i a latou lava fuafuaga. Ou te le ofo la, ina ua ou fesaga'i, ma le tele o faigata ma fa'afitauli i le amataga...¹¹

Mo Paueli, o le fa'agau-lē-malie o matai ma tagata lotu o Sasa'e i le fesuaiga o misionare, atonu o se tasi lea o mafuaga lea sa i tua atu o le solo tete'e a a'oa'o Sasa'e.

Lua, e foliga mai sa avea le a'oa'oina, le a'afia ai i le fa'atinoga o le galuega fa'amisionare, aemaise ai lo latou matauina o alumaga sa fa'agasolo ai le galuega, e fai ma mafuaaga na tete'e ai a'oa'o Sasa'e. O le alii o Vaiofaga, se tasi o ta'ita'i o le tete'e a a'oa'o, o se alii tiakono, ae sa ulua'i avea ma se tasi o a'oa'o Sasa'e, e toatolu, ia sa auina atu, mo le galuega fa'amisionare, i Tanna i le tausaga e 1840, ma toe fo'i mai i Tutuila, ina ua mae'a ona fesaga'i ma faigata e tele, ia sa lamatia ai lona soifua. A o iai Vaiofaga ma a'oa'o Samoa i Vanuatu i le 1840's ma le 1850's, e le gata ina sa latou taumafai e tōtō le Tala Lelei, ae sa galulue malosi fo'i ae ā le tausiga o o latou soifua i le tino. Pau le mea na tu'uina iai e misionare, ia sa momoliina i latou i Vanuatu, ua na o nai ofu itiiti, o nai mea itiiti mo fefa'ataua'iga, ma nai taumafa itiiti, ae sa ta'atia atu lava ia i latou, e galulue mo lo latou tausiga i le itu fa'aletino.¹² I lea vaitau atoa, sa na ona la'u atu o a'oa'o mai i atumotu, ma ā mae'a ona faia se malilie ma sē e foliga mai o se matai, ona tu'u lea o i latou e asā le gasū o le taeao, ma fa'alaulelei le ala mo misionare papalagi ia sa malaga mulimuli atu, ma nonofo mau ai i ia atunu'u. O le iloa ma le masani o Vaiofaga i le tulaga o le galuega, lea sa aafia ai i Tanna, aemaise ai fo'i Tutuila nei, lea sa afua ona ia tula'i ma finau atu, ma tete'e i le alii o Misi Paueli.

Tolu, sa finauina e a'oa'o Sasa'e, le tataua ona totogi ma fai ni o latou alauni, fa'apei fo'i ona faia i misionare Europa. O le mau lenei a a'oa'o, e afua mai i luga o lo latou talitonuga, o latou fo'i ia o lo'o a'afia ma gafā ma le telē o le galuega i tua i nu'u. Fai mai upu a le alii o Vaiofaga:

¹¹ Thomas Powell, South Seas Letters, Iulai 14, 1853 SSL, LMS Mission Archives.

¹² Tafaiematagi Muasau, "Samoans in Mission in Southern Vanuatu," a MTh Thesis (Pacific Theological College, Suva; 1991) 23ff

O lo outou manatu ea, na o misionare ia o lo'o faia le galuega? E le o i matou o ni tama a ni manu felelei, e felelelelea'i i i ma o, ae aai i fua o laau. Afai o lea, e lelei ona tofogi mai e le au Kerisiano i Peretania misionare, ae fa'agafua le foa'i, lea o lo'o lafo e le Ekalesia, e fa'aoloa ai a'oa'o Samoa.¹³

Fa, sa fesiligia e a'oa'o Sasa'e nisi o tofiga fou sa faia e Misi Paueli. E le gata i lea, ae sa latou fesiligia fo'i le mafuaaga ua mafua ai ona leai ni lomiga o le Feagaiga Fou, mo o latou taito'alua, atoa ai fo'i ma i latou o e o lagolago i le galuega tala'i.¹⁴

O le solo tete'e a a'oa'o Tutuila, sa amata mai i le aso 5 o Aokuso, 1851 ma fa'aauau ai pea mo nai masina mulimuli ane. I le ripoti a le alii o Misi Paueli e uiga i le galuega, i Tutuila ma Manu'a, lea sa tusia i le aso 11 o Setema 1851, sa ia ootoo ai i le LMS, le tulaga o le solo tete'e a a'oa'o Sasa'e. Fai mai Paueli:

O le mea aupito i taua muamua, lea ou te fia ta'ua, o le lē fa'amalilieina o a'oa'o, ma le tuua o le galuega e le to'a 14 o i latou. I le tele o masina ua tuana'i, e pei ona ou fa'ailoa atu i la'u ripoti talu ai, na atagia mai ai le tauau ina mate, o le soifua galulue o faiaoga, ma pe to'atasi pe to'alua i laua, sa ou matauina ai, le matau i mea o le tino, aemaise ai fo'i le lē fa'amalieina. Aemaise ai lava le alii o Taito, le tiakono, lea sa avea lona fa'amaoni i taimi tuana'i, ma auala sa taula'i ai le va'ai a a'oa'o, ma tagata lotu ia te ia, e peiseai o lo latou ta'ita'i, ma o ia lea ua iai le agaga tete'e ma le lē fia fa'alogo.¹⁵

O le aso 5 o Aokuso, 1851, i le mae'a ai o le fono tatalo fa'alemasina, sa talosagaina e Misi Paueli a'oa'o, ina ia fa'amuli, pe a ta'ape le fono tatalo. Sa apoapoa'i, fa'amalosi 'au ma ia fautuaina i latou, ina ia tutumau ma fa'amaoni i o latou tiute ma faiva, e pei ona valaauina ai i latou. Ina ua mae'a le talosaga lea sa ia tu'uina atu ai i latou i le Atua, ona ia tu'uina lea o i latou e o. Peita'i sa leai se tasi e gae'e, a ua latou fesiligia le alii misionare, e uiga i nisi o tofiga fou ia sa ia faia. Ina ua ma'ea le tali a Paueli e uiga i lea mataupu, ona tula'i lea o Vaiofaga, ma fesiligia pe moni, o le a fa'atau e o latou ta'ito'alua ma e o lagolagosua i le galuega, a latou lava kopi o le lomiga o le Feagaiga Fou. I le tali a Paueli sa ia fa'aalia, afai o le a tufa fua kopi o le lomiga Feagaiga Fou, mo faletua o a'oa'o, ma ē o lagolagosua i le galuega, "o lona uiga, o le ā telē lona faitau aofa'i, ma o le ā telē fo'i la le tupe o lē a tofogiina e tagata lotu."¹⁶

O le tali lenei a le alii o Misi Paueli sa matua lē fiafia ai a'oa'o. e le gata ina latou fesiligia lomiga o le Feagaiga Fou mo o latou ta'ito'alua ma e o lagolagosua i le galuega, ae sa fa'aleo fo'i e a'oa'o lo latou fa'agau-lē-malie, ona o le leai o ni alauni, mo ni o latou lavalava. Fai mai a le alii o Aperamo, e lē na'o a'oa'o Tutuila ia o lo'o iai le fa'agau-lē-malie i misionare, a o a'oa'o Samoa uma ia o lo'o lē fiafia, ona o lo'o tofogi ma maua alauni o misionare ae leai i latou.

Sa fesiligia fo'i e a'oa'o, Misi Paueli, po'o fea o alu i ai tupe o suau'u popo ia o lo'o ao ma tu'uina atu i le LMS. Na tali Paueli, o tausaga uma lava i le vaitaimi o faigā me, o lo'o fa'apupula ai e misionare le

¹³ Thomas Powell, South Seas Report, Sept 11, 1851

¹⁴ Powell, SSR, 1851

¹⁵ Powell, SSR, 1851

¹⁶ Powell, SSR, 1851

fa'amoemoe o faigā me. O lona fa'amoemoe, o le fa'atupeina lea o misionare ma a'oa'o, mo le galuega fa'amisionare i isi atunu'u. O i nei tonu lea na tula'i ai le alii o Vaiofaga, ma fa'aleo le mau lea na ta'ua i luga.

Sa faitio le alii o Taito ma ia ta'ua, e sili atu le taimi, a o latou iai i o latou aiga, na i lo le taimi lea ua avea ai i latou ma a'oa'o. I le tali a le alii o Misi Paueli, sa ia fa'aalia ai, e lē moni le tala a Taito ma fai mai ā ia:

O lo'o iloa e Taito ma a'oa'o uma, le sili atu o le taimi lea ua avea ai i latou ma a'oa'o, na i lo'o le taimi, a o iai i o latou aiga, ma o le mea lea, e le sa'o ai upu a Taito, ā ina ia fa'auma le felafolafoaiga, sa ou taua ai, le lēai o se malosi o ia te a'u, ou te faia ai se isi fa'atulaga fou nai lo'o lea sa sau a'i, ma o le mea lena e ao ai, ona latou filifili pe fa'aauau i le galuega, i le malamalamaga e pei ona sau a'i, po'o le fa'amavae, ma o le ā ou fa'atalitali i le taeao a taeao, mo fa'amavaega a i latou uma, o e filifili e fa'amavae.¹⁷

Ina ua tula'i ese Misi Paueli, sa fa'aauau pea le felafolafoaiga, ma i'u ina auina atu Taito, e logo ia Paueli la latou fa'ai'uga. I fa'amaumauga a Paueli, sa ia ta'ua ai, faimai Taito:

O lea fa'atoa matou malamalama, e lē totogiina i matou, auā e le'i fa'amalamalamaina e Misi Mare lea taualumaga (o se pepelo tele). O le mea lea matou te lē toe va'ai atu ia te outou, ina ia totogi i matou, ae talosaga atu, ina ia e talosaga i le Ekalesia, ina ia fa'atulaga se masina e tasi i le tausaga, e lafo ai se faigā meaalofa, mo le fa'aoloina o le aufaigaluega.¹⁸

E le'i taliaina e Misi Paueli, le talosaga a a'oa'o, ma sa ia fa'aleoina le leai o sona malosi, na te suia ai taualumaga, ua uma ona fa'ataoto mo alumaga o le galuega fa'amisionare.

Ina ua mae'a se tasi o fetufa'aiga a a'oa'o, sa latou logo ia Misi Paueli, "talu ai ua e saunoa e mafai lava ona e faia le galuega e aunoa ma i matou, o le mea lea ua matou filifili ai e fa'amavae."¹⁹ I le manatu o Paueli, o le polo lea ua togi mai e a'oa'o, ina ia taumafai ai e toso atu ia, ina ia gaua'i i le manaoga o a'oa'o Samoa. Ma o i nei tonu, lea sa ia taofi ai loa, ua tataua ona fai se fuafuaga, iā i latou ia o lo'o ta'iulu i le solo tete'e. Fai mai upu a le alii o Misi Paueli:

Ua ou taofi, ona o le mana'oga o le malō o le Fa'aola, ua mana'omia ai le tu'ueseina, mai i le galuega o ta'ita'i o lenei gasologa agasala. I le fa'alagolago ai i lana fa'asinomaga, ma lana ta'ita'iga, ua ou manatu ai, o le ā ou le toe fa'atali mo se isi feso'ota'iga, a ua amata loa ona ou tapena, ma fa'ataoto sa'u tautalaga, e fa'atepa ai i latou, i le lēai o se feso'ota'iga o la latou gaoioiga, ma aoaoga a le Tusi Paia, ma i le taeao na soso'o ai, aso 6 o Aokuso, sa ou a'ami ai Taito, Vaiofaga, Po'ota, ma Tuiletoa. Ina ua mae'a le talosaga ma le faitauina o nisi o upu mai i le Tusi Paia, sa ou fa'aleo le feau e pei ona ou tapenaina, ona tu'uina lea o i latou e o.²⁰

¹⁷ Powell, SSR, 1851

¹⁸ Powell, SSR, 1851

¹⁹ Powell, SSR, 1851

²⁰ Powell, SSR 1851

Ina ua mae'a le tu'ueseina o le to'afa lea, ona aamia lea e Paueli le isi to'a 15 o a'oa'o Sasa'e. Ina ua mae'a le talosaga ma le apoapoaiga, sa logoina e Paueli i latou, i le iuga o Vaiofaga, Taito, Po'otā, ma Tuiletoa. Na tula'i le alii o Onesemo, se tasi o a'oa'o na iu mai i le aoga fa'afaifeau i Malua ma fa'aalia lona lē fiafia i Misionare. Fai mai Onesemo:

*E leaga uma misionare, aua afai e le auina mai ni mea mo i matou mai i Peretania, e tataua lava ona latou foa'i mai, ni a latou lava mea totino mo i matou, aua o lo'o totogi i latou, ina ia tausia e le gata o i latou, a o matou fo'i. O le mea lea o le ā ou le toe lagolagoina ai le galuega, pe afai e le totogiina a'u.*²¹

E to'a iva isi a'oa'o sa lagolagoina le tula'i ese a Onesemo, ma sa tula'i ese fo'i. Na o le to'a lima i latou sa nonofo ma le misionare. O Iosefa, Sefanaia, Apaisa, Leota ma leisi a'oa'o.

Na avea le tu'ueseina o ta'ita'i o le solo tete'e, aemaise fo'i le tula'i ese o isi a'oa'o e to'a sefulu, e fai ma gasologa sa tula'i mai ai le vevesi i le itu i Sasa'e. Sa taumafai Paueli e auina atu Iosefa e suia le alii o Taito lea sa galue i Aoa. Sa ia taumafai fo'i e auina atu isi a'oa'o o lana vaega e savalia nu'u o Sasa'e. Peita'i, sa muamua o'o Taito ma Vaiofaga ma la lā vaega, ma ave la latou itu, i nu'u i Sasa'e, e uiga i le mea ua tupu.

I le aso 29 o Aokuso, 1851 sa usuia ai le fono a le itu i Sasa'e i Pago Pago. I lenei fonotaga, sa fa'apupula ai e Misi Paueli le solo tete'e a a'oa'o i luma o le Ekalesia. Sa ia fa'atu ai le mau ina ia fa'ate'a Taito ma Vaiofaga. Sa gugulu le aofia i le fa'ai'uga a le alii misionare. E fa'alua ona valaauina e Paueli se si'igā lima mo lana fuafuaga ona fa'atoā fa'aalia lea o le lagolago a tagata lotu.

E ui lava ina fa'ate'a Taito ma Vaiofaga, e ui fo'i ina sa fa'asalaina fo'i le isi vaega e to'a 12 o a'oa'o ia na tete'e, e ui fo'i ina teena le mau a a'oa'o, mo le fa'aoloaina o i latou e le alii o Misi Paueli, ae i le tausaga na soso'o ane ai, sa Iloilo ai e misionare nofo mau le mataupu e uiga i le fa'aoloaina o le afaigaluega. I le aso 7 o Aperila 1852, i lana fonotaga sa usuia i Manono, sa talanoaina ai e misionare, le mataupu tau i le fa'aoloaina o le afaigaluega, lea sa laga e le solo tete'e a a'oa'o Tutuila, ma fai ai le i'ugafono, lea sa fa'avae mai ai le fa'aoloaina o le afaigaluega, e ala i faigā meaalofa. I fa'amaumauga a le alii o Misi Mare lea sa avea ma a'ao tusitusi o le fonotaga a misionare, sa ia fa'amauina ai:

*Ua leva lava ona matou talitonu ua tataua ona fa'aoloaina ma tausia a'oa'o Samoa e nu'u ia o lo'o galulue ai. I le tele o nu'u, o le mea lea o lo'o iai, ae le i ai sa matou taumafaiga so'ofa'atasi e fa'atino lenei mo'omo'oga taua. Ua matou pasia, o le ā folasia lenei mataupu fa'atasi ai ma mau mai i le Tusi Paia o lo'o lagolagoina ai, i luma o tagata lotu o matagaluega o lo'o matou galulue ai. Ua filifilia le masina o Ianuari i tausaga ta'itasi, e amata i le tausaga o lumana'i, e aoina ai lenei foa'i, faia i le loto malie, i nu'u ta'itasi...e lagolagoina ma fa'aoloaina ai a'oa'o, ae i le lumana'i, o le ā saunia e misionare, pepa ma isi mea mo a'oa'o.*²²

²¹ Powell, SSR 1851

²² A.W. Murray, Samoan District Committee (SDC) Manono, April 7th, 1852, LMS Mission Archives

O i nei tonu i le i'ugafono lenei, na fa'avae mai ai le fa'aoloaina o le aufaigaluega e ala i faigā meaalofa. Sa tatala atu lenei fuafuaga e aofia ai ma a'oa'o mai i isi atunu'u ia sa galulue i totonu o le atu Samoa. I lana fonotaga i le aso 10 o Tesema 1852, lea sa usuia i Saoluafata, sa fa'amauina ai e le alii o Misi Ale, lea sa fai ma a'ao tusitusi o le fono a misionare le i'ugāfono lea:

Ua matou fiafia e fa'afeiloa'i a'oa'o Rarotonga e to'alima. Ua iai le fa'ai'uga o le ā galulue le to'alua ma le alii o Misi Milo i le matāgaluega i Upolu, o le tasi i Mulinu'u ma le tasi i Vaialele, a o lo latou fa'aoloaina ma lo latou tausiga, o le ā laina tutusa lava ma le faiga lea ua fa'ataoto mo a'oa'o Samoa, ae tu'u atu pea i le alii o Misi Milo, e faia se fa'aopoopoga i luga o le mea lea e aoina e tagata lotu, e manatu ia e mo'omia.²³

E ui lava ina pasia le i'ugāfono mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega e ala i faigā meaalofa, i le 1852, peita'i, sa lē'i faigofie ona fa'aofi i loto ma agaga o tagata Tutuila ma Manu'a le fa'atinoina o lea fa'amoemoe. Sa le faigofie i le alii o Misi Paueli ona u'una'i le i'ugafono mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega. E ui o lea, sa ia fa'aleoina, “e tatau, ma o se tiute mo so'o se tagata lotu, le fa'aoloaina o le a'oa'o o lo'o galue i lo latou nu'u.” I lana ripoti o le galuega i Tutuila ma Manu'a, lea sa tusia i le aso 19 o Iulai, 1854, sa fa'amauina ai e Paueli upu ia:

Ina ia tusa ai ma le i'ugāfono a le au uso ia Aperila, 1852, lea sa fa'atulaga ai le fa'aoloaina o le aufaigaluega e nu'u o lo'o galulue ai, i le aga'i atu i le lumana'i, sa ou folasia i luma o tagata, ma le Ekalesia le fa'avae fa'ale Tusi Paia o lea fuafuaga. Mo le tele o masina, sa matua te'ena e nu'u lea fuafuaga, ae ina ua a'oa'o ina ma fa'apupula atili lenei mataupu, sa amata mea ai loa, tagata lotu i Pago Pago, i le tu'ufa'atasia o se faigā meaalofa, mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega lea sa aofia ai mea taua e silia i le 30. O le fa'ata'ita'iga a Pago Pago, sa mulimuli ta'i i ai isi nu'u, a o foa'i a ia nu'u, sa aoina mai i tagata lautele, ae le na o tagata lotu.²⁴

E tolu mea taua ia o lo'o fa'amauina e Misi Paueli e uiga i lenei mataupu. Muamua, o lo'o fa'amauina e Misi Paueli, lē le'i faigofie ona talia o lenei fuafuaga, e tagata lotu o Tutuila ma Manu'a. A ua sala ina le faigofie, aua fo'i sa matuā te'ena lava, e le alii o Misi Paueli, le talosaga lava lea e tasi, a a'oa'o Tutuila. O le mea lona lua lea o lo'o iloga mai i le ripoti a Paueli, o Pago Pago lea na amatamea, i le taliaina o le i'ugāfono, mo le fa'aoloaina o le au faigaluega. Ae sala ina fa'apea, auā fo'i o le nofoaga lea sa nofo ai le alii o Misi Paueli. O lana u'una'i, ma lona malosi e fa'amalamalama, le fa'avae fa'ale Tusi Paia, o lea i'ugāfono, lea fo'i na mafua ai ona amatamea Pago Pago, i le tausiona o lea i'ugāfono. Tolu, e le na o tagata lotu ia sa fai meaalofa, mo le tausiga o a'oa'o a isi nu'u, e o'o lava fo'i i tagata lē lolotu.

Mai i sina amataga itiiti, e o'o atu i le 1856 ma tausaga i tua mai, sa amata ai ona sili atu le fa'aoloaina o le aufaigaluega Samoa, na i lo'o le taulaga mo le LMS. I le tausaga e 1856, sa fa'amauina ai e Misi Mare, le

²³ Charles Hardin, Samoan District Meeting, Meeting at Saoluafata, Dec 10th, 1852

²⁴ Thomas Powell, South Seas Report (SSR) July 19th, 1854

lafoina e tagata o le matāgaluega i Apia, le 100 pauni mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega, ae 95 pauni mo le LMS.²⁵ I Malua, sa fa'amauiina ai fo'i e Misi Tana, le lafoina e le matāgaluega, o le 91 pauni mo le fa'aoloaina o le aufaigaluega, ae 64 pauni mo le LMS.²⁶ Afai e silasila i ai, e le se mea fou la le tetele o alofa o le aufaigaluega faifeau, ae itiiti le foa'i mo taulaga, e pei ona iai i le tele o nu'u.

E le gata i lea, ae ou te taofi fo'i, e iai le sao o le fa'aoloaina, ma le tausia e nu'u o a latou a'oa'o, i le suiga lea sa suia mai ai, i le tofia o a'oa'o e va'ai aulotu, i le faiga lea o lo'o tatou fa'agāsolo ai nei, lea o lo'o filifilia, ma valaauina ai e aulotu, a latou lava faifeau.

Ia manuia le mafutaga fa'afouina a le aufaigaluega.

Rev. Tafailematagi Muasau
Peresitene, KFTS

²⁵ A.W. Murray (SSL) June 25th, 1856

²⁶ Turner, SSL, October 1st, 1856